

Az *el* igekötő jelentésváltozásai

jelige: raclapeur

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés.....	3
2. A kognitív nyelvészetből kölcsönzött elméleti keret	5
3. A dolgozat felépítése	6
4. Elemzés	7
5. Az <i>el</i> igekötős igék egyes csoportjai	10
5. 1. Térbeli eltávolodásra utaló igék – konkrét mozgás kezdete, indulás, kezdés	10
5. 1. 1. Irányváltoztatást kifejező igék	12
5. 2. Térbeli távolodásra utaló igék – elhalad valami mellett, céljához közeledik, belső érintési pont jelenléte.....	12
5. 3. Térbeli távolodásra utaló igék – több útvonal meglétét kifejező igék.....	12
5. 3. 1. A mozgó dolog több részből áll	13
5. 3. 2. A mozgó tárgy homogénebb állapotba kerül	13
5. 4. Térbeli távolodásra utaló igék – távolabbra kerülés	13
5. 4. 1. Pregnáns igék	14
5. 4. 2. Valaminek az elvételét kifejező igék	14
5. 5. Állapotváltozást kifejező igék – a nem-láthatóság körébe kerülés.....	15
5. 5. 1. Valaminek az elhasználását, elfogyasztását kifejező igék	15
5. 5. 2. Valaki a cselekvésre költi minden pénzét	16
5. 6. Állapotváltozásra utaló igék – régi állapotból új állapot.....	16
5. 6. 1. Mondás, közlés	16
5. 6. 2. Verést kifejező igék	17
5. 6. 3. Melléknévből képzett igék	17
5. 7. Állapotváltozásra utaló igék – túlzó funkció	18
5. 7. 1. Valaki elront, elhibáz valamit	19
5. 8. Állapotváltozásra utaló igék – a cselekvés rossz úton halad, helytelen eredményre jut	19
5. 9. Állapotváltozásra utaló igék – a cselekvés beállása, egy előző állapot befejeződése	20
5. 10. A folyamatos aspektusú <i>el</i> igekötős igék	20
5. 11. A szokásosságot, rendszerességet vagy a valaminek lehetőségét kifejező igék.....	21
6. Összegzés	21
Irodalomjegyzék.....	23

1. Bevezetés

„Az igekötő¹ a magyar nyelv egyik legproblematisabb szófajai közé tartozik, a sokféle funkció, a nem egyértelmű, átmeneti jellegzetességek sokasága miatt” (Szili 2003: 163). Éppen ezért igekötőrendszerünk vizsgálatával már több hazai nyelvész is foglalkozott². A preverbumok történetileg tekintve a határozószó szófaji kategóriájához tartoznak, határozószói természetüket számos példában meg is őrizték (J. Soltész 1959: 7). Azonban az idő folyamán ezek a határozószók egyre inkább a mellettük álló igéhez „pártoltak át”, és igekötőkkel váltak, ezt grammatikalizációs folyamatnak nevezzük³. Az eredeti irányjelölő funkció az ősi igekötős (a *meg, el, ki, be, fel, le* preverbumokkal képzett) igéink (J. Soltész 1959: 16) esetében még sokszor érezhető, azonban jelentős számú hányaduknál az igekötőnek már csak befejezettségjelölő szerepe van (a magyar nyelv későbbi, tehát az ómagyar kor után keletkezett igekötőinek perfektív funkciója kevésbé gyakori). A két típus sokszor nem határolódik el egymástól élesen, sok az átmeneti alakok száma, tehát azoké, amelyeknél nem lehetünk maximálisan biztosak abban, hogy tisztán perfektív szerepük van-e csak, vagy még megtalálható az irányjelölés kifejezésének nyoma. Az ősi igekötőink közül a *meg* „a legrégebbi, leggyakoribb, eredeti jelentésétől leginkább eltávolodott, az absztrakció útján legmesszebbre jutott igekötő” (J. Soltész 1959: 29). A következő, a perfekció kifejezésére leginkább alkalmas igekötő több nyelvész véleménye szerint is az *el* (J. Soltész 1959: 66; Forgács 2005: 21).

Az általam készített dolgozat az *el* igekötő vizsgálatával foglalkozik, arra a kérdésre keresi a választ, hogy mely esetben tekinthető egy *el* igekötővel képzett ige már egyértelműen perfektívnek. Mindezt a kognitív nyelvészetből ismert térmetaforizációs vizsgálatok bevonásával és az egyes igék szintaktikai tulajdonságának számbavételével valósítom meg. Céлом, hogy a térmetaforák és a grammatikalizáció közti összefüggéseket megtaláljam. Az „*el*” viszony jelentésszerkezetéről már készült szakdolgozat (Andor 1999), ám ez csak kognitív szempontú volt. A szintaktikai jellemzők bevonásával jelentős tanulmányok születtek Szili Katalin tollából

¹A szakirodalom az igekötő megnevezésére használja a preverbum terminus technikust is. A szövegbeli változatosság érdekében a két fogalmat felváltva fogom használni. Modernebb terminológiában él még a prefixum terminus is, ez az elnevezés azonban nem ideális, mert az igekötő helye a magyarban nincs rögzítve.

²Közülük is talán a mai napig legteljesebbnek mondható monográfiát J. Soltész Katalin írta *Az ősi magyar igekötők* címmel (1959).

³A grammatikalizáció fogalmáról a későbbiekben még lesz szó.

(a *meg*, a *ki*, a *be*, a *fel* és a *le* igekötő kapcsán) (2001; 2003; 2005a; 2005b; 2009), azonban az *el*-ről szóló munka hiányzik a sorból.

A dolgozat megírásához némi támpontot nyújtott J. Soltész Katalin monográfiája, amelyben leírja, hogy az *el* igekötő esetében a perfekció a nem-láthatóság körébe való kerülés mozzanatából eredeztethető (1959: 65). A dolgozatban igazolni fogom ennek helyességét.

A szintaktikai vizsgálat alapfeltevése az, hogy az igekötőknek vonzatsmeghatározó szerepük van, valamint megfigyelhető, hogy az igekötő konkrét, irányjelölő funkciójában teljes argumentumszerkezetet vonz maga után, a csak befejezettséget jelölő változatok pedig kötöttebb szerkezettel járnak együtt, tehát a tranzitív igék tárgyragos, az intranszitiv igék nominatívuszi esetben álló vonzattal bírnak (Szili 2003: 166). Ennek alapján állítom föl a harmadik hipotézisemet, miszerint ha a perfektiválódott *el* igekötős igék is kötött argumentumszerkezettel rendelkeznek, akkor a nem-láthatóság körébe tartozó igéknek és a többi perfektív alaknak is kötött a vonzatszerkezete. Az argumentumszerkezetekből levont következtetések pontosíthatják majd a dolgozat eredményeit, illetve csökkenthetik a szemantikai nézőpontból eredő kikerülhetetlen szubjektivitást is. A dolgozat alapjául szolgáló nyelvi korpuszt *A magyar nyelv értelmező szótárának el* igekötős igéi adták⁴ (ÉrtSz.: 89–361) (ez kb. 1100 db szóalakot jelentett és természetesen jóval több jelentést). Ez több szempontból is jó megoldásnak bizonyult: a szócikkek tartalmazzák az egyes nyelvi alakok jelentéstartományát, és fontos érv még a szótár teljességre törekvése is (Szili 2001: 263).

A kognitív nyelvészet vizsgálati szempontjainak bevonásával azt a célt kívánom megvalósítani, hogy a reprezentációs rendszer megismerésével könnyebben megérthessük a nyelvben lévő változásokat, folyamatokat. Ugyanis „a nyelv szoros egységet alkot a kognitív folyamatokkal, és ezek a folyamatok a nyelvben is tükröződnek” (Szilágyi 1996: 7). A dolgozat további részében a dolgozat által alapul vett elméleti keret néhány ismervét írom le.

⁴Ezzel ugyancsak a már megkezdett „hagyományt” szeretném követni. Szili Katalin eddig megjelent, más igekötőkről szóló munkáihoz ugyanis szintén ebből a forrásból merítette példáit.

2. A kognitív nyelvészetből kölcsönzött elméleti keret

A kognitív nyelvészet egyik legfontosabb része a metaforizáció kérdésköre. A hagyományosnak tekinthető metaforafelfogással szemben George Lakoff és Mark Johnson 1980-ban megjelent, immár klasszikusnak számító *Hétköznapi metaforák* című művében (*Metaphors We Live By*) új elméletet dolgozott ki. Elgondolásuk szerint a metafora funkciója, hogy segítse bizonyos fogalmak megértését (és nemcsak az, hogy művészi célokat szolgáljon), a köznapi emberek a legkisebb erőfeszítés nélkül használják, és még a legfontosabb talán az, hogy a metafora nem egy fölösleges nyelvi díszítőeszköz, hanem a gondolkodásnak és megértésnek elengedhetetlen kelléke (Kövecses 2005: 14). Lakoff és Johnson ezt azzal magyarázza, hogy az életünkben lévő fontos fogalmak nagy része nem világosan körvonalazott tapasztalatunkban (ilyenek pl. az érzelmek, az idő, a különböző állapotok stb.), ezért ha meg akarjuk ragadni őket nyelviileg, szükségünk van olyan fogalmakra, amelyek viszont könnyen érthetőek számunkra. Ez utóbbiak segítségével tudjuk értelmezni a nehezen megfogható fogalmakat. A metaforikusság lényege tehát: egyik fogalmat egy másik fogalom mintájára érteni és tapasztalni meg (Andor 1999: 31). Ezt a gondolatot egészítette ki 1997-ben Gilles Fauconnier, aki egy új fogalmat vezetett be: a leképezés (mapping) fogalmát. Ez az elnevezés eredetileg két halmaz közötti megfelelést jelent, mégpedig úgy, hogy az egyik halmaz minden alkotóeleméhez hozzárendelhető egy elem a másik halmazból. A kognitív jelentésképzésre vonatkoztatva: úgy beszélünk és gondolkodunk bizonyos dolgokról, hogy a másik dolog szerkezetét és szókincsét visszük át az előbbire (Andor 1999: 31). A két fogalmi tartománynak külön elnevezése van a szakirodalomban: ahonnan a metaforikus kifejezéseket merítjük, forrástartománynak nevezzük. A forrástartomány segítségével érthetjük meg a céltartomány fogalmait, a céltartomány tehát az a tartomány, amelyet a forrástartomány használata révén megérteni próbálunk (Kövecses 2005: 20). Ilyen fogalmi metaforaként kell elképzelnünk AZ ÉRVELÉS HÁBORÚ jelenségét is⁵: az érvelésről, vitáról gyakran úgy beszélünk, hogy a háborúval kapcsolatos szavakat használjuk. Ezt bizonyítják az olyan nyelvi kifejezéseink, mint a „*leromboltam az érvelését*”, „*ez nem túl jó stratégia*”, „*a vitában megsemmisítő vereséget szenvedett*” (Kövecses 2005: 20–1) stb.

A metaforákat kognitív funkciójuk alapján három csoportra lehet osztani: megkülönböztetünk szerkezeti, ontológiai és orientációs metaforákat. Az orientációs metaforák a

⁵A kognitív nyelvészeti szakirodalom a fogalmi metaforákat kiskapitálissal jelöli, a kifejezés első tagja mindig a céltartománynak, az utolsó pedig a forrástartománynak feleltethető meg. Az egységesség érdekében én is ezt a gyakorlatot követem.

célfogalmak egy bizonyos csoportját rendszerbe foglalják, egymással összefüggővé, koherenssé téve őket. Az orientációs elnevezés abból ered, hogy ezek alapvető térbeli irányokon, tehát a fölle, középpont-kerület irányokon alapszanak (Kövecses 2005: 51). A *le* igekötő nemcsak irányultságot fejez ki, hanem az ellentét, a rosszallás jelentésárnyalatát is magában hordozza, amely a magyar nyelvi világmodellbe⁶ tökéletesen beleillik (Fazakas 2007: 11). Ennek ellentétéként a *fel* pozitív dolgok jelölője lesz, például: A TÖBB FELFELÉ IRÁNYULTSÁG, A KEVESEBB LEFELÉ IRÁNYULTSÁG (Csavard *fel* a hangerőt!; Halkítsd *le* a magnót!); AZ EGÉSZSÉG FELFELÉ IRÁNYULTSÁG, A BETEGSÉG LEFELÉ IRÁNYULTSÁG (*Feltámadt* halottaiból; *Leépült* az elméje); A BOLDOGSÁG FELFELÉ IRÁNYULTSÁG, A SZOMORÚSÁG LEFELÉ IRÁNYULTSÁG (*Fel* vagyok dobva; Nagyon *le* voltam törve tegnap) (Kövecses 2005: 51). Mindez nem véletlen, hiszen az egészség, a boldogság mindig valamiféle aktivitással jár együtt, míg a betegség többnyire ágyhoz kötöttséggel jár, tehát a szóban forgó személy szükségszerűen lentebbi helyre kerül.

A dolgozat szempontjából az orientációs (másképpen irányultsági) metaforáknak van jelentőségük, ugyanis az *el* igekötővel képzett igék is valamiféle irányultságon, konkrétan a valamtól való távolodáson alapszanak. Erről részletesebben majd az igék alapján alkotott csoportokon belül esik majd szó.

3. A dolgozat felépítése

A munkám további részében először néhány, a dolgozat szempontjából jelentős fogalmat tisztázok (aspektus, perfektív funkció, grammatikalizáció), emellett a preverbum és az aspektusjelölés kapcsolatáról teszek említést É. Kiss Katalin nyomán (2004). Ezután ismertetem az igekötő – a *Magyar grammatikában* is megtalálható – három fő funkcióját. Ezt követően az egyes igekötős igék által alkotott csoportok kerülnek bemutatásra vonzataikkal, minden csoport kellő mennyiségű példával illusztrálva.

Dolgozatomban különválasztom a térbeli mozgásra, állapotváltozásra utaló szóalakokat (lesz szó az időbeli cselekményt kifejező igékről is). Emellett aszerint is csoportosítom őket, hogy a cselekvés éppen melyik „fázisban” van, tehát az esemény előrehaladottságát tekintve éppen „hol tart” a mondat ágense (például a téri mozgásigék esetében az ÚT séma mely részén

⁶A nyelvi világmodell fogalommeghatározása Szilágyi N. Sándor (1996: 105) szerint: „A nyelvi világmodell olyan nyelvi konvenció, amely a nyelvi észlelés összes szabályait tartalmazza, ezek a szabályok határozzák meg, hogy milyenné mondjuk vagy mondhatjuk a világot, és egyben garanciái annak, hogy a másik ember, a hallgató megérti azt, amit mondani akarunk”.

helyezkedik el), illetve az állapotváltoztatás a patientsen milyen mértékben valósult meg. Ennek alapján először a térbeli mozgás kezdetére, illetve irányváltoztatásra utaló, majd a valamilyen pontot érintésről vagy valami mellett elhaladásról számot adó igékkel kezdem a sort. Ezt a több útvonal meglétéről tanúskodó, majd a távolabbra kerülésről számot adó igékkel folytatom. Ezt követően bemutatom azokat az igéket is, amelyek valamilyen, a nem-láthatóság körébe kerülésről tanúskodnak, majd azokat, amelyek már a cél elérésére utalnak (ide különböző, állapotváltozást kifejező elemek tartoznak), illetve amelyek új állapot létrejöttét fejezik ki, valamint a túlzó vagy pejoratív funkcióval bíró *el*-es alakokat. Mindezek mellett megemlítem még a cselekvés beállítására utaló igéket is. Természetesen a fentebb említett kategóriákon belül több csoport is fellelhető, ezekről majd a megfelelő helyen esik szó⁷. Az *el* igekötős igék csoportján belül a befejezettséget jelölő, tehát perfektív funkciójú alakok mellett léteznek másmilyen aspektust kifejezők is, ezekről is írok. A dolgozat zárásában a vizsgálati részben is ismertetett eredményeket összefoglalom.

4. Elemzés

A dolgozat témájából adódóan nagy fontossággal bír néhány fogalom. Ilyen például az igeaspektus (más néven ige szemlélet) fogalma. Az ige nék a szótári tételhez köthető, a mondat belső időszerkezetét, azaz a mondatban megjelölt esemény időviszonyait meghatározó, illetve befolyásoló jelentését nevezzük igeaspektusnak (Lengyel 2000: 82).

Az ige aspektusjelölő funkcióján belül figyelhető meg a perfektíváló funkció, ami a szóban forgó esemény befejezettségét jelöli (leginkább a folyamatos, ún. imperfektív aspektussal állítható opozícióba⁸). A perfekció „kiszűrése” nem egyszerű feladat, nemcsak akkor beszélhetünk róla, ha a cselekvés már elérte a célját. Hiszen ha valami csak eredeti helyétől bizonyos távolságra került is, esetleg már nem látható, máris magában foglalja a perfekció mozzanatát (pl. *elmegey, elbújik, elvész*) (J. Soltész 1959: 65). Én teljes mértékben perfektívnek csak azokat az igealakokat fogom tekinteni, amelyek jelentésében már nem lelhető fel az irányjelölés, és amelyek kötött argumentumszerkezettel állnak. Egyes megfigyelések szerint a

⁷ Fontos megemlíteni, hogy számos átmeneti alak létezik, amelynek besorolása korántsem egyértelmű, ennek ellenére úgy gondolom, az egyes kategóriák megtarthatók.

⁸ Kiefer Ferenc a következő tulajdonságukat tekinti elkülönítő szerepűnek: a folyamatos aspektusú cselekvés vagy folyamat időintervalluma osztható, a befejezett szemléletű cselekvésé azonban oszthatatlan (2007: 272). A befejezett aspektusú mondat tehát bizonyos szempontból zárt egészként ábrázolható, amelynek nem férhetünk hozzá a belső szerkezetéhez, ellentétben a folyamatos szemléletűvel, amelybe „belelálthatunk” (Gyuris–Kiefer 2008: 240).

befejezettséget jelölő igekötők elsősorban múlt idejű igéhez kapcsolódva tudnak perfektiválni (Balogh 2000: 267). Budenz József is írt erről és elismerte, hogy sokszor múlt idejű alakhoz járul az *el* igekötő, ám ő említi azt a tévhitet is, hogy ez (és a másik, hasonlóan erős perfektiváló funkcióval rendelkező *meg* igekötő) a múlt idő segédkifejezője. Az *el* ugyanis számos jelen idejű igealak előtt is előfordul (ő az *eljár* igét hozta föl példának), ez pedig megakadályozza abban, hogy a német *ge* alak sorsára jusson, amely egy idő után egyre inkább csak múlt idejű alakok előtt fordult elő, így mára már ténylegesen a múlt idő kifejezője lett (1864: 95–6).

Fontos azonban, hogy ugyan az igekötőnek szerepe van a mondat aspektusának kialakításában, ez mégis csak közvetett szerep, a preverbum nem tekinthető kifejezetten perfektivizáló operátornak. Ezt bizonyítják az É. Kiss Katalin munkájában lévő példák, a keletkezést (létrehozást, létrejövést, elérhetővé válást) kifejező predikátumok, melyek igekötő nélkül állnak, ugyanakkor befejezett aspektusúak. Pl.: *Kaptam három levelet; Ettem egy almát; Éva alakított két énekkart* (2004: 22) stb.

Az aspektus mellett említést kell tenni az eseményszerkezet és az akcióminőség fogalmáról is. Az eseményszerkezet minimálisan az igével jelölt esemény részeseményeiből és azok egymáshoz való időbeli viszonyából áll (Kiefer 2007: 299). Az egyes eseményszerkezetek alapján különböző igeosztályok állíthatók föl, efféle igeosztályokat⁹ különböztetett meg Kiefer Ferenc szerint Vendler is (2007: 295). Az eseményszerkezet és az aspektus között pedig szoros összefüggés van (az idézett munkában lévő néhány igitípus tipikusan perfektív, némelyik pedig folyamatos aspektusú volt), tehát az utóbbi levezethető az előbbiből (Kiefer 2007: 299).

Mivel az ige egy másik tulajdonsága, az akcióminőség és az aspektus nem függetlenek egymástól, ezért ennek fogalmát is érdemes tisztázni. Az akcióminőség a morfológiailag összetett ige toldalékolással vagy igekötővel bevezetett járulékos tulajdonsága, amely az igével jelölt cselekvés, folyamat vagy történés lefolyásának módját fejezi ki (Kiefer 2007: 285–6). A magyarban megtalálható 13 akcióminőség többsége hatással van az egyes események belső időszerkezetére, tehát aspektuális értéket is hordoz (Kiefer 2007: 292). Mindezt azért tartom fontosnak megjegyezni, mert a dolgozatban elsődlegesen aspektusjelölésről lesz szó, de természetesen akkor lenne a vizsgálat a lehető legteljesebb, ha a vizsgálati körbe az egyes

⁹ A négy Vendler-féle osztály: állapotok 'states' (pl. *birtokol, tartalmaz, tud, gyűlöl*), cselekvések 'activities' (pl. *ír, olvas, fut, takarít*), teljesítmények 'accomplishments' (pl. *megír, elolvas, kitakarít*) és eredmények 'achievements' (pl. *megérkezik, megold, rájön*) (Kiefer 1998: 79). Kiefer ezeket aztán kibővítette még további igeosztályokkal (1998: 85). Ez utóbbit pedig Ohnmacht Magdolna illetve kritikai észrevételekkel, kialakítva egy újabb eseményszerkezeti osztályozást (ld. 2007: 97).

példacsoportokhoz azok akcióminőségeit is belevonnám, hiszen a perfektív igék is minden esetben tartalmaznak valamilyen akcióminőséget is (Kiefer 2007: 292). Azonban úgy gondolom, hogy az akcióminőségek bevonása nélkül is vizsgálható a perfekció mibenléte a felhasznált igék körében¹⁰.

A perfektívvé válás a grammatikalizáció jelenségének következménye. Ez egy olyan nyelvi folyamat, melynek eredményeképpen szabad szavakból nyelvtanilag kötött, tehát lexikális elemekből grammatikai elemek válnak (Dér 2008: 8). Ennek első megnyilvánulása a preverbumok esetében a határozószók igekötővé válása. Azonban a már „igekötősült” irányjelölők is változáson mennek át, és egy idő után az ige aspektusát fogják csak jelölni. A dolgozat ez utóbbi grammatikalizációs folyamatot fogja megvizsgálni, mindezt az *el* igekötőre vonatkozó történeti kitekintés nélkül (nyelvhelyességi kérdésekkel sem foglalkozom, minden, a szótárban fellelhető nyelvi adatot egyenértékűnek kezelek).

A fentiekből is kitűnik, hogy az igekötőnek több jelentésmódosító funkciója van: a cselekvés irányának megjelölése, az aspektusképzés, illetve a *Magyar grammatika* említi még harmadikként a preverbumok ún. jelentésspecializáló szerepét, melynek lényege, hogy az igekötős ige jelentése nem vezethető le az igekötő és az ige jelentésének összegéből (tehát nem kompozicionális), hanem valamilyen sajátos többletet vagy attól eltérő jelentést hordoz (Balogh 2000: 268). Mivel az ehhez az utóbbi csoporthoz tartozó igék az általam használt rendszerben máshová illeszthetők be, ezért ezt a kategóriát nem vizsgálom meg.

Az egyes igéket vonzataikkal együtt ismertetem, ennek kapcsán megemlíthető az egyes argumentumok „egzisztenciális kötése” és „fakultatívvá tétele” közti különbség. Kiefer Ferenc és Ladányi Mária szerint a *felteszi a kalapját* predikátum esetében a *hová?* kérdésre válaszoló argumentumot nem kell kifejeznünk, ez egzisztenciálisan le van kötve. Azonban azt is megtehetjük, hogy ugyanezt fakultatívvá tesszük. A kettő közti különbséget így fogalmazzák meg: „az előbbi esetben abból indulunk ki, hogy az egzisztenciálisan kötött argumentum jelöletlen kontextusban egyértelműen rekonstruálható (vö. *felteszi a kalapját (a fejére)*), ... az utóbbiban pedig abból, hogy a szóban forgó argumentum kitétele nem fontos, az adott beszédhelyzetben közömbös, hogy pl. a plakátot éppen *hová* ragasztjuk fel (vö. *felragasztja a plakátot (a falra, a hirdetőtáblára, a hidetűoszlopra)*)” (2000: 470). A dolgozatomban az

¹⁰ Az egyes akcióminőségek és az általam felállított igeosztályok jellemzői közti összefüggések tárgyalása egy másik dolgozatnak kitűnő alapot szolgáltathat – mindezt terjedelmi okból azonban jelen munkába véleményem szerint nem lenne szerencsés belevonni.

egzisztenciálisan lekötött argumentumokat is feltüntettem az egyes igék vonzatszerkezetének vizsgálatakor, mert úgy gondolom, akkor lehet eredményesen összekapcsolni a szintaktikai tulajdonságokat a perfekció mértékével, ha lehetőleg az összes, a nyelvhasználó tudatában az adott igekötős formához hozzákapcsolt vonzatot figyelembe veszem.

Az *el* igekötős igék vizsgálatakor nem teszek különbséget a konkrét és az átvitt jelentésű szóalakok között, tehát a kategorizálást tekintve a későbbiekben nem számít, hogy pl. az *elrabol* szó egy konkrét, kézzel fogható dologra vagy pedig valami másra vonatkozik-e (*elrabolja valakinek a pénzét; elrabolja valakinek a becsületét*). Emellett fontos még azt is megjegyezni, hogy a dolgozat az igéket azok szótári alakjában vizsgálja, tehát úgy, hogy az igekötő közvetlenül az ige előtt helyezkedik el. Ez azért fontos, mert a hátravetett igekötő még a kialakult perfektív funkció ellenére is folyamatossá teszi a mondatot (Pátrovics é. n.).

5. Az *el* igekötős igék egyes csoportjai

Az *el* igekötő a magyarul gondolkodók és beszélők számára a valamitől való távolodást fejezi ki. Ennek az elsősorban térbeli távolodásnak a kifejezése szoros összefüggést mutat az ÚT séma szerkezetével. Ez azt jelenti, hogy egy bizonyos mozgás nyelvvel történő leírása során a mondatban megjelennek az útvonal elemei. Jelölhetjük a kiindulópontot, a végpontot, megjelenhet maga az útvonal, szükséges lehet a mozgó dolog megnevezése, valamint benne lehet valamilyen érintési pont, akadály, esetleg elágazás. Az utóbbiak kevésbé fontosak, akár el is maradhatnak (Andor 1999: 5). Az időbeli és az állapotváltozásra utaló kifejezések pedig ebből a konkrét térbeli távolodás kifejezésére kialakult szókincsből és ennek rendszeréből épülnek fel (Andor 1999: 50).

5. 1. Térbeli eltávolodásra utaló igék – konkrét mozgás kezdete, indulás, kezdés

Ez a csoport azokat az igekötős igéket foglalja magában, amelyek azt fejezik ki, hogy egy dolog, tárgy vagy személy valamilyen kiindulóponttól távolodó mozgásba kezd. Tulajdonképpen ebbe a kategóriába sorolhatók a J. Soltész Katalin által felállított első két csoportba tartozó elemek, a mozgást, mozdítást kifejező és a nem mozgást kifejező igék¹¹. Ezeknél az igéknél nyilvánvalóan még megvan az irányjelölő funkció, ami pedig a vonzataikat illeti, kiterjedt

¹¹ A kategóriák felállításához segítségül hívtam J. Soltész Katalin (1959), Andor Enikő (1999), illetve Hegedűs Rita (2005: 97) munkáját.

argumentumszerkezettel bírnak. Az ezekkel az igékkel képzett mondatokban többnyire ablativusi értékű helyhatározó jelzi a mozgás kiindulópontját (pl. *elmegy hazulról, elballag az iskolából* stb.) (J. Soltész 1959: 58). Az ide tartozó igék népes csoportja közül néhány: *eláll vki vhonnan vhoval; elballag vki vhonnan vhoval; elbitangol vki vhonnan vhoval; elbűvöl vki vkit vhonnan vmivel; elcsavarog vki vhonnan vhoval; elcselleng vki vhonnan vhoval; eldobál vki vmit vhoval; eldöcög vki vhonnan vhoval; elevez vki vhonnan vhoval; elfárad vki vhonnan vhoval; elfekszik vki vhonnan vhoval; elfut vki vhonnan vhoval; elfüstölög vki vhonnan vhoval; elgurít vki vmit vhonnan vhoval; elgördít vki vmit vhonnan vhoval; elgyalogol vki vhonnan vhoval; elhesseget vki vmit vhonnan; elhurcol vki vmit vhonnan vhoval; eliramodik vki vhonnan vhoval; eljut vki vhonnan vhoval, elkalandozik vki vhonnan vhoval; elkísér vki vkit/vmit vhonnan vhoval; elköltözik vki vhonnan vhoval; ellebben vki vhonnan vhoval; ellóg vki vhonnan vhoval; elmegy vki vhonnan vhoval; elnyargal vki vhonnan vhoval; eloldalog vki vhonnan vhoval; elpusztul vki vhonnan vhoval; elroboz vki vhonnan vhoval; elsodor vki vkit/vmit vhonnan vhoval; eltakarodik vki vhonnan vhoval; elugrik vki vhonnan vhoval; elül vki vhonnan vhoval; elüldöz vki vkit vhonnan; elvitorlázik vki vhonnan vhoval; elzarándokol vki vhonnan vhoval.*

Érdekes és látszólag ellentmondásos jelenség az, amikor egy közelítést kifejező igéhez járul távolítást kifejező igekötő, pl. *elérkezik, elhoz, eljön*. Ezeknél a példáknál azonban a mozgás kiindulópontja a beszélőtől távol van, és miközben közeledik hozzá, a kiindulóponttól úgy kerül egyre távolabb (J. Soltész 1959: 58).

J. Soltész Katalin monográfiájában megjegyzi, hogy az *el* igekötő perfektív funkciója a távolodás és a nem-láthatóság kategóriájából származik (1959: 65). Valamint a befejezettségnek egyik kritériuma, hogy a térben vagy az időben legyen meghatározva egy végpont, amelyet elérve a cselekmény véget ér, amely által befejezetté válhat. Az ilyen, folyamat + végpont elemekből álló komplex predikátumban lévő igekötőket terminatív igekötőnek hívja a szakirodalom (É. Kiss 2004: 65). Szilárd Balázs a tanulmányában azonban azt próbálta bebizonyítani, hogy az *el*-es mozgásigék egy részénél a kezdőpont szerepű argumentumhoz köthető mozgásfázis perfektíválja a mozgáseseményt, így fontosnak tartja számon tartani a forrásigekötő kategóriáját is (2007: 228)¹².

¹² Érvei mellett szerepel az a megfigyelés is, miszerint az állapotváltozást kifejező igék (az állapotváltozás a nyelvben analóg módon jelenik meg a téri mozgással) esetében sem arról van szó, hogy elérnénk egy abszolút végpontot (pl. ha valaki megöregedett, attól még öregedhet tovább) (Szilárd 2007: 230). Bár ez már nem a mozgásigékhez kapcsolódik, mindenesetre az *el* igekötő egészére nézve fontos megállapítás.

Ide sorolhatók még az irányváltoztatást kifejező igék is, amelyek szintén valamely mozgásra utalnak.

5. 1. 1. Irányváltoztatást kifejező igék

Ezeknek az igéknek a legfontosabb tulajdonságuk, hogy az általuk jelölt mozgó dolog eredeti állásának irányából kimozdulva fog távolodó mozgást végezni. Szintén kiterjedt argumentumszerkezettel állnak. Néhány példa: *elágazik vmi vmerre*, *elcsavar vki vmit vmerre*; *elfordít vki vmit vmerre*; *elfordul vmi/vki vmerre/vkitől*, *elforog vki/vmi (vhonnan/vmerre)*, *elhajlik vmi vmerre*, *elkanyarodik vmi vmerre / vki vhova* stb.

5. 2. Térbeli távolodásra utaló igék – elhalad valami mellett, céljához közeledik, belső érintési pont jelenléte

Az ezekkel az igékkel képzett mondatokra az a jellemző, hogy a távolodó mozgást érzékelő személy már nemcsak a kiindulópont vagy a végpont helyéhez viszonyítva lát rá a mozgásra, hanem valamilyen, a közelben lévő stabil dolog is előtérbe kerülhet (Andor 1999: 16). Ezekben a mondatokban az ige általában valamilyen locativusi (és többnyire névutós) határozóval áll (tehát pl. *vmi fölött/mellett/előtt/mögött* stb.). Néhány példa: *elcsap vmi vhol*; *elereszt vki vmit a föle mellett*; *elfolyik vmi vhol/vmi mellett*; *elforog vmi vhol*; *elfütyül vmi vhol/vmi mellett*; *elhalad vki vmi mellett*; *ellebben vki vhol*; *elmegy vki vki mellett*; *elrepül vmi vmi fölött* stb.

5. 3. Térbeli távolodásra utaló igék – több útvonal meglétét kifejező igék

Az *el* igekötő ezek esetében azt fejezi ki, hogy az ige cselekvése vagy annak eredménye egy pontból kiindulva és attól távolodva betölti a megnevezett teret (J. Soltész 1959: 62)¹³. Ezek az alakok többnyire szintén kiterjedt argumentumszerkezettel állnak, ám van köztük egy-két érdekes jelenség. Azok a szerkezetek, amelyek tranzitív igét tartalmaznak, sokszor csak tárgyi vonzattal rendelkeznek (*előnt vmi vmit*; *eláraszt vki vmit vmivel*; *ellep vmi vmit*; *eltölt vmi vmit* stb.). A dolog érdekessége, hogy maga a helyszín megjelenik a mondatban, de azt nem határozó fejezi ki, hanem a tárgy. Ezek a mondatok gyakran áttranszformálhatóak olyasféle szerkezetté (hasonló jelentésű, szerepű szóalakkal fölcserélve az eredeti igét), amely viszont már tartalmaz határozói argumentumot, pl.: *előnt vmi vmit – előmlik vmi vhol*, *eláraszt vki vmit vmivel – elárad*

¹³ Ezek az igék általában valamilyen gáz vagy folyadék halmazállapotú mozgó dologra utalnak.

vmi vhol; ellep vmi vmit – elterül vmi vhol; eltölt vmi vmit – eltelik vmi vhol stb. Ezért ezt nem tekintem még teljes mértékben perfektiválódott igecsoportnak, hiszen kis átalakítással könnyen felismerhető benne az irányjelölés mozzanata. Andor Enikő is számon tart munkájában (1999:18–19) egy ilyen jellegű csoportot.

Ő ide sorolja azokat az eseteket is, amikor a mozgó dolog több részből tevődik össze.

5. 3. 1. A mozgó dolog több részből áll

Az ide tartozó példák azt fejezik ki, hogy a mozgásesemény hatására a több komponens szétszéled, eltávolodik egymástól (pl. *eloszlik a csődület, elszéled a társaság a termekben; valaki elszórta a cukrot; sok széna elhull az úton* stb.) (1999: 19), és valóban úgy tűnik, hogy ezek a példák ehhez a csoporthoz illeszkednek.

Ugyanő elkülönít még egy alkategóriát is: amikor a mozgó tárgy vagy elem valamilyen homogénebb állapotba kerül (1999: 19).

5. 3. 2. A mozgó tárgy homogénebb állapotba kerül

Én az ide felsorolt példákat inkább a nem-láthatóság körébe kerülő igecsoportba helyezném be, ugyanis az ezekkel az igékkel jelölt dolgok azáltal, hogy valóban homogénné válnak, el is tűnnek. Tipikusan ide tartoznak azok a szerkezetek, amelyek valamilyen egyenetlenségről adnak számot, és amelyeknél az alany az egyenetlenségek kiküszöbölésének céljával tesz egyik-másik dolgot homogénné (pl.: *eldolgoz vki vmit vmiben; elegyenget vki vmit vhol; elkever vki vmit vmiben; elsimul vmi vhol; elmunkál vki vmit vmiben; elsimít vki vmit vhol; stb.*).

5. 4. Térbeli távolodásra utaló igék – távolabbra kerülés

Ide azok az igék tartoznak, amelyek szintén valamitől való konkrét térbeli távolodást fejeznek ki, de abban különböznek az előző kategóriába tartozó példáktól, hogy a mozgó dolog eltávolodása olyan mértékű vagy olyan irányba történik, hogy az ún. nem-láthatóság körébe kerül, tehát teljesen elveszítjük a dologra való rálátásunkat. Ezek az igék szintén kiterjedt argumentumszerkezettel rendelkeznek, és magukban őrzik az igekötő irányjelölő jelentését. Néhány példa: *elad vki vmit vkinek; elajándékoz vki vmit vkinek; elbocsát vki vkit/vmit vhonnan vhova; elbújtat vki vmit vhova; elcsereberél vki vmit vmivel vhova; elcsomagol vki vmit (vhova); eldug vki vmit vhova; elfüggönyöz vki vmit vki/vmi elől; elkallódik vmi vhova; elkeveredik vmi*

vhova; elmismásol vki vmit vki elől; elpalástol vki vmit vki elől; elrejt vki vmit vhova; elsüllyeszt vki vmit vhova; elszivárogoz vmi vhova; eltakar vki vmit vki elől; eltorlaszol vki vmit vki/vmi elől; elváltat vki vmit vmitől / vki vkit vkitől; elvárásol vki vkit vhova; elzálogosít vki vmit vhonnan, elzár vki vmit vhova; elzárkózik vki vhova / vki vmitől stb. A mozgásigék között nem teszek különbséget aszerint, hogy azok horizontális vagy vertikális mozgást fejeznek-e ki, én csak azt tartom lényegesnek, hogy a mozgás eredményeként a mozgó dolog minél távolabbra kerül.

Talán ehhez a csoporthoz illenek leginkább az ún. *pregnans* igék, amelyek két kifejezés összevonásából keletkeztek (J. Soltész 1959: 59).

5. 4. 1. *Pregnans* igék

Ezek az igék szintén valamiféle távolodást fejeznek ki, és gyakran inkább csak tárgyat vonzanak a tranzitív változatok. Azonban könnyen odaérezhető az irány kijelölésére alkalmas *argumentum* is, ezért – ha a *perfektivitás* mértékét egy skálán képzeljük el, melynek egyik oldalán az irányjelölők, a másik oldalán a „*tisztán*” *perfektív* alakok vannak – ezt még egyértelműen az eddigiek oldalára kell állítani. Néhány példa a *pregnans* igékhez: *elbont vki vmit; elcsenget vki vmit (vhova); élénekel vki vkit vhonnan; elgyűrűz vki vkit vhova; elkéredzkedik vki vhova; elkíváncozik vki vhova; elnapol vki vmit; elpályázik vki vhonnan vhova; elpártol vki vmihez/vkihez; elszabadul vki vhonnan; elszeret vki vkit vkitől; eltaktikázik vki vmit vhonnan; elvágynak vki vhova; elvitat vki vmit vkitől stb.*

A nem-láthatóság körébe kerülésnek van még másik altípusa is, amit én is számon tartok a többi között.

5. 4. 2. *Valaminek az elvételét kifejező* igék

Elég népes csoportot alkotnak azok az igék, amelyek azt fejezik ki, hogy valaki megszerez valamit magának egy másik személytől. Ezek az alakok szintén teljes *argumentumszerkezettel* állnak (pl. *elbirtokol vki vmit vkitől; elcsakláz vki vmit vkitől; elcsór vki vmit vhonnan; elhalászik vki vmit vhonnan; elkaparint vki vmit vkitől, elkunyerál vki vmit vkitől; elpanamáz vki vmit vhonnan; elsinkófál vki vmit vkitől; eltulajdonít vki vmit vkitől; elvesz vki vmit vkitől stb.*).

Valamivel érdekesebbek azonban azok a szóalakok, amelyek azt fejezik ki, hogy egy bizonyos dolog megszűnik valakinek a birtokában lenni (pl. *vki elveszt vmit, vki elhagy vmit stb.*). Ezek ugyanis csak tárgyi vonzattal rendelkeznek. J. Soltész Katalin gondolatmenetét követve ez

nem meglepő, hiszen a befejezettség jelölése a távolodás és a nem-láthatóság körébe való kerülés mozzanatából „származik” (1959: 65). Ez (a valaminek való elvesztése) tehát véleményem szerint a teljes perfektivitás egyik előmozdítójának számít, hiszen ha valami kikerül a birtokunkból, az véglegesen eltűnik a szemünk elől, és az eredeti állapot visszaállítása sem hajtható végre legtöbbször. Az ezt a típust megtestesítő igék esetében talán már nem is csak térbeli mozgásról van szó, hanem sokkal inkább állapotváltozásról, az állapotváltozást kifejező igekötős igék – ahogyan az majd a későbbiekben is nyilvánvalóvá válik majd – többnyire kötött argumentumszerkezettel rendelkeznek és teljes mértékben perfektívnek tekinthetők. Ezek tehát átmenetet képeznek a két nagy csoport között. A magyar nyelvi világmodellben az időbeli és az állapotbeli változások leírása a térbeli mozgás analógiájára történik.

5. 5. Állapotváltozást kifejező igék – a nem-láthatóság körébe kerülés

Az előbbi, a nem-láthatóság körébe kerülésről tanúskodó igék esetében még térbeli mozgásról volt szó, azonban már az utóbbi példákból is kitűnik, hogy valamely dolog állapotának megváltozása is hozhatja magával azt a jelenséget, amikor az már eltűnik a szemünk elől. Az állapotváltozást kifejező *el* igekötős igék megfigyeléseim szerint teljes mértékben perfektívnek tekinthetők, amit a vonzatszerkezetük is bizonyíthat, hiszen az jóval kötöttebb, mint a „fél-perfektív” alakoknál. Elsőként megemlítendő az az alcsoport, amelynek igéi azt fejezik ki, hogy egy adott dolgot elfogyasztunk, elhasználunk.

5. 5. 1. Valaminek az elhasználását, elfogyasztását kifejező igék

Ezek egy részénél gondolhatunk valamilyen tevékenység eszközének elfogyására (pl. *elcsemegézik vki vmit; elcsépel vki vmit; elcsorog vmi; elfarag vki vmit; elforgácsol vki vmit; elhasznál vki vmit; eljátszik vki vmit; elpazarol vki vmit; eltékozol vki vmit; elvarr vki vmit (cérnát)* stb.), de ide tartoznak azok az igealakok is, amelyek az idő elhasználására, elpazarlására vonatkoznak (pl. *elbáméskodik vki vmit (időt); elcsavarog vki vmit (időt); elimádkozik vki vmit (időt); ellóg vki vmit (időt); elver vki vmit (az időt)* stb.). Ezen alakok nagy része már magában foglalja azt a tevékenységet, amellyel valamely dolgot vagy az időt elhasználjuk.

Második altípusként azokat a szóalakokat lehet megemlíteni, amelyek az előzőekhez képest ugyan hasonló jelentéssel bírnak, de mégis érdemes elkülöníteni őket.

5. 5. 2. Valaki a cselekvésre költi minden pénzét

Hasonlóképpen valaminek a felhasználására utalnak azok az igealakok, amelyek azt fejezik ki, hogy az alany az igével megnevezett tevékenységre költi el minden pénzét (tárgyi vonzattal). Néhány példa: *elbitangol vki vmit; elcsemegezik vki vmit; eleszik vki vmit; elfüstöl vki vmit; eljátszik vki vmit; elkártyázik vki vmit; elmulat vki vmit; eltáncol vki vmit (pénzt); elvásárol vki vmit* stb.

5. 6. Állapotváltozásra utaló igék – régi állapotból új állapot

Először azokról az igékről kell említést tenni, amelyek átmenetet képeznek az időbeli és az állapotbeli változás között. Gondolok itt a valaminek való kimondását, közlését, illetve a hangadást kifejező formákra.

5. 6. 1. Mondás, közlés

Ennél a típusnál az ige azt fejezi ki, hogy az eseményt véghezvivő az adott közlendőt elejétől végéig kimondja, elmondja. Az elmondott szöveg tehát teljes egészében érintetté válik (É. Kiss 2004: 27). Ezt fölfoghatjuk időbeli változásnak is, hiszen egy szöveg elmondásához mindenképpen szükséges elteltie valamennyi időnek, ám magának a közlendőnek bizonyos szempontból megváltozik az állapota is, a „ki nem mondott” állapotból kerül át a „kimondottság” állapotába. Azért is különösek ezek a szóalakok, mert ugyan többnyire tárgyat vonzzanak, ám az igéhez a mondatban odailleszthető még az is, hogy kinek „címezzük” a közlendőt. Ez a fél-perfektív típus tehát valahol félúton helyezkedik el a perfekció képzeletbeli skáláján, bár a teljesen perfektív alakokhoz közelebb. Néhány példa erre az esetre is: *elárul vki vmit; elbeszél vki vmit; elcsenget vki vmit; eldúdol vki vmit; elénekel vki vmit; elfecseg vki vmit; elhadar vki vmit; elhegedül vki vmit; elhúzat vki vmit; elimádkozik vki vmit; eljátszik vki vmit (hangszeren); elkacag vki vmit; elkiált vki vmit; elmesél vki vmit; elnevet vki vmit; elordít vki vmit; elpanaszol vki vmit; elrebeg vki vmit; elsuttog vki vmit; elszaval vki vmit; elvakkant vki vmit; elzokog vki vmit* stb.

5. 6. 2. Verést kifejező igék

A következő alkategóriába szintén látszólag kettős arculatú igék tartoznak, amelyek valamilyen fizikai bántalmazást, verést fejeznek ki (*elagyabugyál vki vkit; elcsépel vki vkit; eldönget vki vkit; elfenekel vki vkit; elintéz vki vkit; elkalapál vki vkit, ellazsnakol vki vkit; elnadrágot vki vkit; elpáhol vki vkit; elrak vki vkit; elver vki vkit* stb.). Andor Enikő szerint ezen ígés szerkezetek eredetileg így hangozhattak: „elverem addig, amíg megkékül”. Az „el addig (amíg)” szerkezetek tehát azt fejezik ki, hogy egy a végpont, végcél eléréséig egy bizonyos időnek kell eltelnie, tehát időváltozásra utalnak (1999: 34). Az kétségtelenül igaz, hogy ezen tevékenységek elvégzéséhez szükséges valamennyi időtartam, azonban ez bármely tevékenységről elmondható, így a mozgásigékkel kapcsolatban is időbeli változásról beszélhetnénk. Számomra nyilvánvaló, hogy itt inkább állapotbeli változásról van szó, méghozzá nem is kis mértékűről, hiszen a cselekvés megkezdése előtt a *patiens* normál állapotban volt, a cselekvés befejezésére pedig mindez megváltozik.

Szintén állapotváltozást fejeznek ki azok az *el* igekötős igék, amelyek melléknévből keletkeztek.

5. 6. 3. Melléknévből képzett igék

A lényeg ezeknél az, hogy egy kezdő állapotból kiindulva olyan változáson megy át a *patiens*, hogy a melléknévvvel jelölt tulajdonsággal fog bírni. Ezek az igék nominativusi, illetve accusativusi vonzattal rendelkeznek. Néhány példa: *elaljasodik vki; elálmosít vki vkit; elanyátlanodik vki; elaprózódik vmi, elbátortalanodik vki; elbutul vki; elcsendesít vki vmit/vkit; elcsúfít vmi vkit; elerőtlenedik vki; elfeketedik vmi; elgörcsösödik vmi; elhalkul vmi; elhidegül vmi; eljegesedik vmi; elhomályosul vmi; elkomolyodik vki; elmacskásodik vmi; elmagyarosít vki vkit; elparasztosodik vki/vmi; elsötétedik vmi; elszlovákosodik vki; elvakul vki; elzöldül vmi* stb. Ezen csoportba tartozó igék egy részére igaz, hogy az *el* preverbum valamilyen negatív jelentést hordoz. Akit *elszlovákosítottak* vagy *elszlávosítottak*, azt valamilyen más nemzetiséggel szemben tették, tehát negatív jelentésű szóalakokról van szó. Ezek ellentétéként pozitívabb jelentést hordoznak a *meg* igekötős igék (*megszlovákosít, megszlávósít, megmagyarosít*). Ehhez kapcsolódik a kognitív nyelvészetnek az a megfigyelése, miszerint a valamihez való közeledés képzetéhez pozitív, míg a valamtól való távolodás képzetéhez negatív gondolatok társulnak (Kövecses 2005: 52). Mindez a térbeli mozgást kifejező igéknél egyértelmű, hiszen ami egy

bizonyos távolságra kerül az esemény megfigyelőjétől vagy a kiindulóponttól (és főleg ha már nem láthatóvá válik), mindenképpen negatív eredmény ránk nézve, mintha az még mindig a használatunkban vagy a közelünkben lenne. Az állapotváltozásra kivetítve mindezt szintén elmondható, hogy minél inkább eltávolodik valami az eredeti állapotától és vesz fel egy újat, az annál inkább lesz kedvezőtlen a kiindulás felől nézve. Hasonló jelenségnek lehetünk tanúi az *elkomolyodik* ige esetében is: a komolyodás mint állapotváltozás az *el* igekötővel megtoldva negatívabb jelentésű, mint a *meg* preverbummal együtt állva (a *meg* igekötő egyébként irányjelölő „múltját” tekintve is az *el*-lel állítható ellentétbe). Ezt bizonyítják a fentebb felsorolt igealakok is, illetve ugyanezt az esetet figyelhetjük majd meg a valamely cselekménynek az eltúlzását kifejező igéknél is.

5. 7. Állapotváltozásra utaló igék – túlzó funkció

Az ide tartozó szavak azt fejezik ki, hogy egy bizonyos esemény hatására egy dolog állapotváltozása olyan mértékű, hogy azon túl, hogy elérte a bizonyos végpontot/végállapotot, még túl is haladta azt, a cselekvés a kívánnál nagyobb mértékben következett be (J. Soltész 1959: 74), túlhaladt a még optimálisnak nevezhető állapoton. Ezen *el* igekötős alakoknál is megfigyelhető, hogy a preverbum egy bizonyos mértékű negatív árnyalatot ad az ige jelentésének. Az igék magukban hordozzák annak az eseménynek a megnevezését, amelynek következtében a túlzott állapotváltozás végbement. Ezek szintén kötött argumentumszerkezettel állnak a mondatban¹⁴. Néhány példa: *eladósodik vki*, *elavul vmi*; *elbágyaszt vki vkit*; *elborzaszt vki vkit*; *elcsügged vki*; *elfásul vki*; *elfelejtődik vmi*; *elgémberedik vmi*; *elhervad vmi/vki*; *elkábít vki vkit*; *elkámpicsorodik vki*; *elkényeztet vki vkit (vmivel)*; *elkorhad vmi*; *elmállik vmi*; *elnyúz vki vkit*; *elpilled vmi/vki*; *elrongyolódik vmi*; *elszaporodik vmi*; *eltesped vki*, *eltöredezik vmi*; *eltúloz vki vmit*; *elvérezik vki*; *elzsibbad vmi* stb. Ennek a csoportnak néhány példája alapján az *el* szintén oppozícióba állítható a *meg*-gel vagy legalábbis fokozati különbség (J. Soltész 1959: 67) figyelhető meg a kétféle igekötővel képzett igék között¹⁵. A *meg*-gel álló igék az esemény kisebb

¹⁴ Meg kell azonban jegyezni, hogy ezen – és a melléknévből igévé lett – példák esetében sokszor odatehető az ige mellé a „*vmittől*” vonzat is. Az értelmező szótár a vonzatoknál nem jelöli ezt a lehetőséget, viszont sokszor a szó jelentésének meghatározásában megtalálható egy okot megjelölő konkrét kifejezés, azonban ez sem jellemző mindegyik szócikkre. Bár az értelmező szótár nem ad választ erre a problémára, a nyelvérzék sokszor mégis odahelyezheti ezt a vonzatot a mondatba. Ennek jelenlétével (és még néhány egyéb vonzattal, ld. *elkényeztet vki vkit (vmivel)*) együtt is teljes mértékben perfektív alakokról beszélhetünk.

¹⁵ A *meg* és az *el* egy másik különbségére mutatott rá Budenz József is a munkájában: azért tesznek eltérő benyomást a nyelvhasználóra, mert „az *el*-es igéknél... képzeletünk kíséri az igecselekvés folyását annak végéig, a subjectum a

mértékben történő megvalósulását jelzik, mint az *el*-lel képzett igék. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a *meg*-es igék esetében a megváltozott dolog visszaállítása még lehetséges, az *el*-es változatok esetében ez a visszaállítás már nem elképzelhető (Szili 2001: 275). Pl.: *megernyeszt vki vmit – elernyeszt vki vmit; megfonnyad vmi – elfonnyad vmi*; de ugyanez a csoport nem minden tagjára érvényes: **megfelejtődik, *megkényeztet* stb.

J. Soltész Katalin külön alkategóriaként említi az ún. negatív funkcióval bíró igéket (1959: 76–7), amelyeknél az igekötős ige pont az ellenkezőjét jelenti, mint az igekötő nélküli (pl. *elhasonul vmi; elszül vki*). Mivel azonban viszonylag kevés példát találtam ehhez, és mivel ezek beillenek a fentebbi típus tagjai közé is, ezért oda sorolom ezeket is.

Az *el* igekötővel képzett igék között találunk olyanokat, amelyek az állapotváltozáson belül azt fejezik ki, hogy a cselekvés végrehajtója valamit elront, elhibáz.

5. 7. 1. Valaki elront, elhibáz valamit

Az ide tartozó szóalakok egy nominativusi és egy accusativusi vonzattal rendelkeznek. A csoportot csak J. Soltész Katalin említi meg külön (1959: 76), Andor Enikő egy másik, általam ezután közölt típussal együtt emlegeti (1999: 39). Szerintem ez a kategória tartozik szorosabban az eltúlzást kifejező példákhoz. Néhány példa: *eldarabol vki vmit; elkapar vki vmit; elkiabál vki vmit; elmorzsál vki vmit; elpocsékol vki vmit; elpuskáz vki vmit; elrongyol vki vmit; elront vki vmit; elsiet vki vmit; elszabotál vki vmit; eltol vki vmit; elügyetlenkedik vki vmit; elvakar vki vmit* stb. Fontos megjegyezni, hogy a melléknévből lett igék, a valaminek a vártnál nagyobb bekövetkeztét kifejező és ez utóbbi, a valaminek az elhibázását kifejező igék közt nagy a hasonlóság, sokszor egy-egy példa több helyre is beilleszthető.

5. 8. Állapotváltozásra utaló igék – a cselekvés rossz úton halad, helytelen eredményre jut

Andor Enikő az ide tartozó példákat közli együtt az előző igékkel. Véleményem szerint ezek nem tartoznak különösebben a túlzást kifejező példákhoz, ezek ugyanis csak arra utalnak, hogy valaki egy tevékenységet végrehajt, de az nem a várt eredményt hozza (az *el* itt is negatív jelentés hordozója). Az előző példákban ráadásul az *el* igekötőt gyakran még fel is lehetne

cselekvés pályájának mintegy elején áll, a pálya elterjedvén előtte; a *meg*-es igéknél képzeletünk a cselekvési pályát nem kísérheti, mert a subjectum annak végén áll és a pálya háta mögött van” (1864: 87–8).

cserélni a *túl*-lal, amelyik esetben pedig nem, ott is egyértelmű, hogy eltúlzásról van szó (*eladósodik – túladosodik; elkényeztet – túlkényeztet; elszaporodik – túlszaporodik; elkapar – túlkapar; elügyetlenkedik – túlügyetlenkedik* stb.). Ezzel szemben az ebbe a kategóriába tartozó igék: *elért vki vmit; elfőz vki vmit* (nem 'túlfőz' értelemben!); *elhangol vki vmit; elír vki vmit; elkeresztel vki vkit; elkezel vki vkit; elmér vki vmit; elnevel vki vmit; eloszt vki vmit* ('rosszul oszt'); *elrajzol vki vmit; elszab vki vmit; elszámítja magát vki; elszámolja magát vki; eltanít vki vkit* stb. Rendkívül termékeny csoport.

5. 9. Állapotváltozásra utaló igék – a cselekvés beállása, egy előző állapot befejeződése

A perfektív igék közé sorolható a példaanyag azon része is, amely egy cselekvés beállítását, megkezdődését fejezi ki. Bár látszólag úgy tűnik, nem befejezettség jelöléséről van szó, hanem inkább a kezdet hangsúlyozásáról, figyelembe kell venni azt, hogy egy új cselekvés megkezdődéséhez egy régebbinek, azt megelőzőnek be kell fejeződnie. A példákból ez a jelentés könnyen észrevehető: *elájul vki vmitől; elakad vmi; elalszik vki, elandalodik vki; elered vmi; eliszonyodik vki vmitől; elkezd vki vmit; elmosolyodik vki; elreked vmi vmiben; elszenderedik vki; eltűnődik vki; elvigyorodik vki* stb. Aki tehát pl. *elandalodik*, az az „éber” állapot befejeződésével kezd el „andalodni”, aki pedig *elszenderedik*, az az ébrenlétből kerül át a félig alvás állapotába. Ugyanide sorolhatók azok a visszaható névmással álló igék is, amelyek szintén egy cselekvés kezdetére utalnak: *elhányja magát vki; elkáromkodja magát vki; elkiáltja magát vki; elrikkantja magát vki; elsikoltja magát vki; elszánja magát vki; elszégyelli magát vki; elszólja magát vki* stb. A vonzatszerkezetre a kötöttség jellemző, egyes esetekben azonban megfigyelhető a *vmitől* vonzat megjelenése vagy a *vmiben* mint szintén a cselekvés okát kifejező vonzat.

5. 10. A folyamatos aspektusú *el* igekötős igék

A befejezettség jelölésén kívül az *el* igekötő másféle igeaspektust is ki tud fejezni. Viszonylag népes csoportot képeznek azok az igék, amelyekben a preverbum a folyamatos aspektusú alapige jelentését erősíti, kiemelve a tartósság, a folyamatosság képzetét (Balogh 2000: 267). Ezeknél tehát nem egy állapotot vagy térbeli helyzettől való távolodást figyelhetünk meg, mint az előzőeknél, hanem egy bizonyos cselekvés, tevékenység tartósságára esik a hangsúly. Bár a vonzatok között gyakran megjelenik valamiféle időbeli végpont (*vmeddig*), ez sokszor elhagyható (időnként megjelenik a *vmin*, a *vhol* stb. is mint vonzat). A többi igétől külön való

említésük azért is fontos, mert rendkívül sok példa sorolható ide, és igen termékeny az *el*-nek ilyesféle jelentésben való használata. Néhány példa: *elácsorog vki vmeddig (idő)*; *elálldogál vki vhol*; *elálmodozik vki*; *elbetegeskedik vki*; *eldolgozgat vki vmeddig (idő)*; *elevez vki vmeddig (idő)*; *elfeketézik vki vmeddig (idő)*; *elidőzik vki vhol vmeddig (idő)*; *ellebeg vki vmeddig (idő)*; *elpipázik vki vhol vmeddig (idő)*; *elrágódik vki vmin vmeddig (idő)*; *eltársalog vki vmeddig (idő)*; *elüldögél vki vhol vmeddig (idő)*; *elvan vki vmeddig (idő)* stb.

5. 11. A szokásosságot, rendszerességet vagy a valaminek lehetőségét kifejező igék

Szintén a befejezettséghez képest másmilyen igeaspektust fejez ki az *el* igekötő a példák egy elég jelentős részében. Ezek jelentésüket tekintve közel állnak a cselekvés folyamatosságát kifejező igékhez, ám van egy kis különbség: az ide tartozó szóalakok esetében ebben a funkciójukban nem a cselekvés összefüggő, szakadatlan folyamatán van a hangsúly, hanem a vissza-visszatérésen, annak megismétlődésén. Bizonyos esetben pedig a cselekvésre való képességen vagy alkalmasságon (J. Soltész 1959: 79–80). Ezeknél az igéknél a vonzatszerkezet igen változatos, megjelenhet például a mondatban a helyet, eszközt, módot kifejező argumentum is. Néhány példa ehhez a kategóriához: *elbánik vki vkivel (vhogyan)*; *elbír vki vmit*; *elcsoszog vki*; *eléldegél vki vmiből/vmin*; *elfér vki vhol*; *elhál vki vhol*; *elhord vmi vmeddig (hely)*; *eljár vki vhoval*; *ellakik vki vhol*; *elnyomorog vki*; *eltűr vki vmit*; *elvan vki vhol*; *elvezet vki vmit*; *elvisz vmi vmeddig (hely)* stb.

6. Összegzés

Bár az *el* viszonyt kifejező igealakok esetében nem beszélhetünk a téri állapotok olyan markánsan elkülöníthető tulajdonságairól, mint pl. a *ki* vagy a *be* igekötőnél (Szili 2003; 2005a; 2005b), azonban a dolgozatban bemutatott vizsgálatból egyértelműen látható, hogy az *el* igekötő esetében is van összefüggés a téri viszonyok és a perfektiválódás között. A grammatikalizáció megvalósulása megfigyelhető a térbeli változás – állapotváltozás közti lineáris, egymásba kapcsolódó változások láncolatában (pl. a mozgás kezdete; belső érintési pont megléte; több útvonalat feltételező szerkezetek; távolabbra kerülés; nem láthatóvá válás; a cselekvés eléri célját, új állapot jön létre; a cselekvés eredménye túlzott mértékben valósul meg; a cselekvés rossz úton halad; a cselekvés beállása). Fontos azonban megjegyezni, hogy a perfekció kialakulásának

folyamata a térbeli változást kifejező igék csoportján belül is megfigyelhető. A vizsgálat során kiderült, hogy vannak „kétarcú” kifejezések, amelyek vonzatszerkezetüket tekintve a befejezettséget jelölő igékkel mutatnak hasonlóságot/egyeztést, ám egy kis átalakítással a térbeli helyzet megjelöltsége is felismerhető benne (több útvonal meglétét kifejező igék). A dolgozathoz szintén kiderült, hogy azok az igék, amelyek a távolodásnak olyan mértékét jelenítik meg, ami egyben a mozgó dolog eltűnését is jelenti, már közel állnak a tiszta perfektivitás állapotához. A nem-láthatóság kategóriájának sajátos esetét képezték azok a példák, amelyek valamiféle birtokviszony megszűnését fejezték ki, ezek a példák egyben átmenetet képeznek a térbeli és az állapotbeli változást megjelenítő igék között. A tisztán állapotváltozást kifejező szóalakok csoportjain belül az előbb említettekhez hasonló átmenetek nincsenek, bár kétségtelenül figyelmet érdemel egy-két típus. A melléknévből képzett igék és a valamilyen történés, cselekvés túlzott voltát kifejező igék mellé járulhat ok- vagy egyéb határozói vonzat is, ezek – bár nem szigorúan véve kötött argumentumszerkezetről van szó – teljesen perfektívnek tekinthetők. Az a hipotézisem tehát, miszerint a perfektív, *el* preverbummal képzett igék mindig kötött argumentumszerkezettel állnak, módosításra szorul. Mivel az *el* igekötőhöz kapcsolt esetlegesen megjelenő negatív jelentés az állapotváltozást kifejező példák némelyikénél fordult elő – és mivel ezek a példák már teljes grammatikalizálódáson mentek keresztül –, ezért elmondható, hogy az *el* valaminek való eltűnését, az elhibázást kifejező jelentésárnyalata feltételezi a perfekció meglétét.

A dolgozat számba vette a befejezettséghez képest másfajta igeaspektust kifejező *el*-es alakokat is. A folytonosságot jelölő példák azért érdemelnek különös figyelmet, mert rendkívül termékeny analógiás csoportról van szó, ami az értelmező szótárból kigyűjtött példák mennyiségéből (közel száz darab) is látszik. Sajátos kategóriát képeztek azok az igealakok, amelyek egy cselekvés szokásosságát, rendszerességét, végrehajtására való képességet fejeznek ki. J. Soltész Katalin csoportosításával ellentétben nem szenteltem külön részt az igekötő jelentésspecializáló szerepének bemutatására (1959: 81–2.), mert úgy gondolom, az általa felsorolt példák beilleszthetők az általam megnevezett kategóriák valamelyikébe (pl. *elborul* – a cselekvés beállása, megkezdődése).

A fentiek alapján tehát elmondható, hogy a dolgozat a kognitív nyelvészetből ismert téri viszonyok bevonásával újabb adalékokkal szolgál az *el* igekötő perfekciójának nyomon követéséhez.

Irodalomjegyzék

- Andor Enikő 1999: *Az el viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben*, Babeş-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Kolozsvár.
[<http://mnytud.arts.klte.hu/szilagyi/szakdolg.html> – 2012. aug. 20.]
- Balogh Judit 2000: Az igekötők, in Keszler Borbála szerk.: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 267–8.
- Budenz József 1864: A magyar *el* igekötőről, *Nyelvtudományi Közlemények* **3**, 72–96.
- Dér Csilla Ilona 2008: *Grammatikalizáció = Nyelvtudományi Értekezések* **158**, Budapest, Akadémiai Kiadó, 8.
- É. Kiss Katalin 2004: Egy igekötőelmélet vázlata, *Magyar Nyelv* **100**, 15–43.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza–Országh László szerk. 1986: *A magyar nyelv értelmező szótára* **II.**, Budapest, Akadémiai Kiadó, 89–361.
- Fazakas Emese 2007: *A fel, le és alá igekötők használati köre a kései ómagyar kortól napjainkig = Erdélyi Tudományos Füzetek* **260**, Kolozsvár, Az Erdélyi Múzeum-egyesület kiadása, 11.
- Forgács Tamás 2005: Grammatikalizálódás az igekötők körében, in Oszkó Beatrix és Sipos Mária szerk.: *Budapesti Uráli Műhely 4. Uráli grammatizáló*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 21.
- Gyuris Beáta–Kiefer Ferenc 2008: Az igék lexikai ábrázolása és az eseményszerkezet, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 240.
- Hegedűs Rita 2005: *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 97.
- Kiefer Ferenc 1998: Aspektuális igeosztályok és az aspektus formális ábrázolása, in Büky László–Maleczki Márta szerk.: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* **III.**, Szeged, JATE, 79–91.
- Kiefer Ferenc–Ladányi Mária 2000: Az igekötők, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 470.

- Kiefer Ferenc 2007: *Jelentélmélet*, Budapest, Corvina, 272; 285–6; 292; 295; 299.
- Kövecses Zoltán 2005: *A metafora: gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*, Budapest, Typotex, 14–7; 19–22; 51–52.
- Lengyel Klára 2000: Az ige, in Keszler Borbála szerk.: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 82.
- Ohnmacht Magdolna 2007: Aspektus és eseményszerkezet a magyarban, in Sinkovics Balázs szerk.: *LingDok 6. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, 97–116.
- Pátrovics Péter: *À la recherche... Az idő fogalmáról és annak leképezéséről az emberi nyelvben*. [<http://www.krater.hu/krater.php?do=3&action=a&pp=751> – 2012. aug. 2.]
- J. Soltész Katalin 1959: *Az ősi magyar igekötők (meg, el, ki, be, fel, le)*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 57–85.
- Szilágyi N. Sándor 1996: *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*, Kolozsvár, Erdélyi Tankönyvtanács, 7; 105.
- Szilárd Balázs 2007: A Kezdőpont tematikus szerep perfektiváló szerepéről különös tekintettel a magyar *el* téri igekötőkre, in Sinkovics Balázs szerk.: *LingDok 6. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, 221–249.
- Szili Katalin 2001: A perfektivitás mibenlétéről a magyar nyelvben a *meg* igekötő funkciói kapcsán, *Magyar Nyelv* **97**, 262–82.
- Szili Katalin 2003: A *ki* igekötő jelentésváltozásai, *Magyar Nyelv* **99**, 163–188.
- Szili Katalin 2005a: A *be* igekötő jelentésváltozásai I., *Magyar Nyelvőr* **129**, 151–164.
- Szili Katalin 2005b: A *be* igekötő jelentésváltozásai II., *Magyar Nyelvőr* **129**, 282–299.
- Szili Katalin 2009: A *fel, le* és egyéb igekötős igék formai-szemantikai viszonyának kérdéséhez, *Magyar Nyelv* **105**, 175–188.